

Анализ дат позволяет обратить внимание на два обстоятельства. Первое — при наличии значительного количества датированных методом ^{14}C погребений ямной культуры к ним следует относиться очень критически, в частности из-за случаев их несоответствия стратиграфической позиции погребений (в частности, и в нашем случае), а также расхождений, полученных по разным углеродосодержащим материалам и в разных лабораториях. Второе — опираясь на первые дендродаты, которые согласуются с датами ^{14}C Кильской лаборатории и не противоречат стратиграфической позиции погребений, появление памятников ямной культуры на Правобережье Днепра (верховья Ингула и Ингульца и прилегающие территории) можно уверенно датировать не позднее 3000 BC.

A.V. Nikolova

ABSOLUTE CHRONOLOGY OF YAMNA CULTURE IN THE BLACK SEA NORTH AREA IN LIGHT OF DENDROCHRONOLOGICAL DATES

Presented are the results of excavations of a barrow in Kirovohrad, namely of 12 ancient burials: 11 of Yamna culture and one of Catacomb culture. The mound formed a compound earth structure erected over Yamna culture burials. Two graves (5 and 20) contained carriers' elements (wheels and other details) and other unique finds (a wooden maul, a vessel, etc.).

The graves not only enrich the source base of Yamna culture, but what is more important, owing to relatively well preserved oak, wood dendrodates were obtained, which were supported by C14 dates in Kyiv and Kiel laboratories.

Analysis of the dates allows the author to draw attention at the two circumstances. First, a significant number of Yamna culture graves dated with C14 method should be viewed critically, for instance, because of cases where they do not correspond to burials' stratigraphic position (namely, in our case), and also discrepancies obtained from various carbon-containing materials and various laboratories. Second, based on the first dendrological dates corresponding to C14 dates by Kiel laboratory and not contradicting the burials' stratigraphic position, the occurrence of Yamna culture sites in the Dnipro River right bank region (the Inhul and Inhulets Rivers upper regions and adjacent areas) can be certainly dated not later than 3000 BC.

І.О. СНИТКО

ЩЕ РАЗ ПРО МЕЖІ ОЛЬВІЙСЬКОГО ПОЛІСА*

Зроблено спробу територіальної ідентифікації меж Ольвійської держави в контексті її історичного, політичного, соціально-економічного та культурного розвитку.

Ключові слова: Ольвія, поліс, хора, територія.

Попри тривале дослідження Ольвійського поліса питання його територіальних володінь, починаючи від доби грецької колонізації та надалі, досі дуже актуальне. Розв'язання цієї проблеми стримується різними підходами до встановлення можливих територіальних меж цієї держави, а також різною концептуальною оцінкою Ольвії як одного з найзначніших центрів античної цивілізації в Північ-

ному Причорномор'ї, а саме відмінностями у визначенні особливостей його політичної, соціально-економічної, культурної генези та просторово-структурного розвитку. Розробки в цьому напрямі розпочалися ще наприкінці 1960-х рр., коли такі науковці як В.Д. Блаватський, Я.В. Доманський, Н.В. Шафранська та Л.М. Славін чітко сформулювали саме поняття «хора Ольвійського поліса» стосовно навколишніх поселень і городищ (див.: Буйських 2007а, с. 67). Надалі ця проблема постійно була в полі зору багатьох дослідників. Для обґрунтування меж Ольвійської держави у певні періоди її розвитку вчені висували різ-

* Світлій пам'яті друга та колеги В.М. Отрешка присвячується.

ні критерії. Наведемо найхарактерніші та найважливіші з них¹.

1. Подібність матеріальної культури пам'яток, розміщених на території Надчорномор'я – від гирла р. Інгулець і Нижнього Подніпров'я на сході до Одеської затоки на заході (Бураков 1976, с. 9–10; Рубан 1985, с. 31; Буйських, Былкова 1991; Буйських 2004; Былкова 2000; Редина и др. 2008).

2. Особливості об'ємно-планувального характеру жител, їхньої конструкції та прийомів будівельної техніки на поселеннях довколишньої території Ольвії (Крыжицкий 1982, с. 148–149; 1993; Былкова 2000; Редина и др. 2008).

3. Поховальний обряд і його особливості в окремих мікрорегіонах Нижнього Побужжя (Снитко 2009б; 2011б; Редина и др. 2008, с. 151–154; Kaczanowski, Kosydarski, Niedzwiecka 2008).

4. Подібність розвитку пам'яток цієї території в межах певних етапів (Отрешко 1981, с. 34; Рубан 1985, с. 31; Буйських, Отрешко 2009).

5. Ареал знахідок ольвійських монет (Диамант 1978; Абикулова, Пиворович 1982; Рубан 1985, с. 31; Рубан, Урсалов 1986).

6. Ареал знахідок епіграфічних документів за межами Ольвії, особливо римського часу, – присвят Ахіллу Понтарху, Герою та Аполлону Простату (Лейпунська 1970; Русяева 1975; Отрешко 1979, с. 85; Карышковский 1993; Снытко 2009; 2009а).

7. Просторові чинники – наближеність/віддаленість пам'яток від Ольвії (Зуц 1969; Лапін 1971).

8. Культурно-територіальні лакуни між поселеннями окремих мікрорегіонів (Буйських 1986, с. 19).

9. Відповідність Нижнього Побужжя основним принципам організації колоніальних давньогрецьких полісів (Буйських 1997; 2008; 2009, с. 231, 238; 2011; Снытко 2011; 2011а).

10. Аграрний кадастр, який могла освоїти Ольвійська держава (Шишкин 1982, с. 241, рис. 4; Крижицкий, Щеглов 1991, с. 49, рис. 3; Буйських 2009, с. 234–236, рис. 3), використовуючи задля того весь свій демографічний потенціал (Крыжицкий и др. 1989, с. 100; Буйських 2009, с. 231; Буйських, Отрешко 2009; Снытко 2009, с. 186; 2011в).

Враховуючи ці критерії, територію Ольвійського поліса визначають у межах півострова, утвореного Бузьким, Дніпровським і Березан-

ським лиманами, а також протилежних його узбереж (Крыжицкий и др. 1989, с. 9). Такі природні межі Ольвійської держави визнають більшість дослідників (Зуц 1969, с. 86; Wasowicz 1975, р. 63–64; Славин 1976, с. 185; Брашинский 1977, с. 303; Марченко 1980, с. 139; Отрешко 1982, с. 34; Буйських 1986, с. 25; 1997; 2009, с. 231; Крыжицкий и др. 1989, с. 8–11, 21, рис. 3; с. 98, рис. 35; с. 157, рис. 57; Крыжицкий, Буйських, Отрешко 1990; Крыжицкий, Лейпунская 1997, с. 161–168; Снытко 2011, с. 464–465). Вірогідно, цих меж дотримувалися й навколишні варварські племена (Русяева, Скржинская 1979, с. 29; Крыжицкий и др. 1989, с. 9). Володіння держави у VI–III ст. до н. е. та пізніше не сягали північніше широти сучасного м. Миколаїв (Рубан 1975, с. 88; Марченко 1980, с. 139; Отрешко 1982, с. 34; Буйських 1986, с. 25; 1997, с. 17; 2009, с. 232–233).

Що стосується поселень, розташованих на захід від найвірогідніших меж Ольвійського поліса (від гирла Тилигульського лиману до Одеської затоки) та на схід (Нижнє Подніпров'я), то причетність їх до Ольвійської держави нез'ясована, хоча вони мають деякі риси, притаманні пам'яткам хори Ольвії. По-перше, на цих поселеннях в обігу були переважно ольвійські гроші, що дало привід відносити ці території до Ольвійського поліса (Диамант 1978; Рубан 1985, с. 31; Рубан, Урсалов 1986, с. 52). По-друге, чимало спільного простежується між матеріальною та духовною культурою цих поселень і населення хори Ольвії (Диамант 1974; Буйських, Былкова 1991; Былкова 2000; Редина и др. 2008; Kowal 2008), особливо в поховальному обряді, який практично не відрізняється від традицій ольвіополітів (Козуб 1974; Парович-Пешикан 1974; Папанова 2006; Редина и др. 2008, с. 151–154; Снитко 2009б).

Але, покладаючись лише на перелічені чинники, не можна вважати ці території Ольвійською державою. Можна лише констатувати, що ці землі, безперечно, входили до сфери політичних, економічних і культурних інтересів Ольвії та були складовою внутрішнього її ринку. Адже досі достеменно невідомо (див.: Крыжицкий и др. 1989, с. 9; Отрешко, Буйських 2009), чи охороняли та використовували їх ольвіополіти (Диамант 1978, с. 249), були вони ольвійською «переєю» (Брашинский 1977, с. 303), належали кільком грецьким полісам (Лапін 1971, с. 308–309), були під спільним протекторатом Ольвії та навколишніх племен (Буйських 1986, с. 25) чи повністю належали осілому варварському населенню (Славин 1976, с. 185).

У всякому разі, здається, можна погодитися з С.Б. Буйських стосовно ймовірних меж Оль-

¹ Автор дотримується основних критеріїв, сформульованих: Крыжицкий и др. 1989, с. 8–9. Вони дещо скореговані та доповнені за наслідками новітніх досліджень у Нижньому Побужжі.

військової держави в архаїчний, класичний та елліністичний періоди. Для підтвердження своєї гіпотези вчений цілком слушно посилається на свідчення Платона та Аристотеля, які вказали на традиційну античну практику територіальної організації поліса. Згідно з нею земельні володіння держави не повинні розширюватися безмежно, а мали бути осяжними та не більшими за встановлений ліміт – не більше 5040 земельних ділянок для громадян (Legg., 737 e; 745 c; 742; Pol., VII, 5, 2). Розміщення аграрних поселень навкруг Ольвії – центра поліса – також цілком відповідає притаманним Греції територіальним принципам полісного устрою (Буйських 2009, с. 233). Важливо підкреслити, що й на початку IV ст. до н. е., і в ранньоелліністичний час, коли хора досягла максимальних розмірів (Рубан 1985; Буйських 1986), її територія зростає не за рахунок розширення чи колонізації нових віддалених земель, а завдяки інтенсивнішому освоєнню своєї споконвічної території (Буйських 1997, с. 17). Ольвіополіти максимально скористалися наявним земельним фондом у Нижньому Побужжі, що міг становити 29 тис. га (Шишкин 1982, с. 242). За підрахунками С.Д. Крижицького та О.М. Щеглова, угіддя, які щорічно використовували для вирощування зернових культур, у сільській місцевості могли охоплювати від 375 до 394 км², завдяки чому Ольвія отримувала в середньому 30–55 тис. т зерна за вірогідної кількості сільського населення приблизно 30–40 тис. осіб (Крижицький, Щеглов 1991, с. 54).

Така кількість населення не буде здаватися надвеликою, якщо згадати гіпотезу С.Б. Буйських, згідно з якою землі, розташовані на схід і захід від історичних меж Ольвійського поліса, могли бути під його протекторатом². Розвиваючи цю ідею, появу прикордонних поселень і, відповідно, зростання населення хори, певною мірою, очевидно, можна пов'язати з так зв. «ноювою хвилею» колоністів з грецьких міст Малої Азії на початку IV ст. до н. е., яким через різні обставини не вистачило місця в історичних межах Ольвійського поліса та довелося селитися в найближчому його прикордонні. Можливо, саме тоді це

² С.Б. Буйських також не виключає можливості спільного контролю за цими землями з боку ольвіополітів і варварів (Буйських 1986, с. 25). Але в цьому випадку, за відсутності історичних прикладів такого подвійного нагляду, незрозумілі політико-адміністративні важелі контролю. Крім того, навряд чи Ольвійський поліс був зацікавлений у розвитку територій поблизу своїх кордонів з подвійним підпорядкуванням і невизначеним статусом, від яких могла виникати потенційна загроза державі.

населення, тобто вихідці з різних міст Іонії та, можливо, інших полісів, і отримало в середовищі ольвіополітів узагальнену назву мікселліни, відому з декрету на честь Протогена (IPE, I², № 32), яка ствердилася на межі V–IV ст. до н. е. та збереглася до часів видання декрету (Снытко 2011). Організація нових поселень у прикордонні, найвірогідніше, була під контролем полісної адміністрації та регулювалася державою (Снытко 2011а, с. 28). Окрім адміністративного, протекторат над цими землями так само мав і сакральний характер, враховуючи «опіку» ольвіополітів у класично-елліністичний період над загальногрецьким святилищем Ахілла на Левке, що підтверджується декретом на честь Антестерія (Виноградов 1984; 1989, с. 167–168).

Стосовно Нижнього Подніпров'я, де на межі V–IV ст. до н. е. фіксується процес осідання скіфів на землю та залучення їх до системи розподілу античних товарів (Гаврилюк, Абикулова 1991, с. 29; Гаврилюк 2000, с. 42–43), то в складі мешканців суто грецьких поселень пониззя Дніпровського лиману був можливий деякий варварський контингент. Присутність варварів, за результатами антропологічних досліджень матеріалів Кошарського некрополя, фіксується і на західних поселеннях ольвійського прикордоння. Крім середземноморського (греки) та нордійського (варварського), антропологи виділяють тут навіть незначний, хоча достатньо виразний, вірменоїдальний тип, який пов'язують зі змішаним складом грецьких колоністів (Kaczanowski, Kosydarski, Niedzwiecka 2008, р. 61). Це також підтверджує гіпотезу вчених про первинну гетерогенність іонійських епойків, які заселили Північно-Західне Причорномор'я в добу колонізації (Крижицький і др. 1989, с. 91–93). Але, на нашу думку, місцевий варварський елемент з'явився не на початку заснування вказаних поселень, а згодом, у процесі подальших греко-варварських стосунків (Снытко 2011а, с. 28).

Що ж до соціального статусу мешканців поселень близького прикордоння, то слід пам'ятати, що мікселліни в усіх джерелах переважно згадувались у зв'язку з військовими справами, зокрема і в декреті на честь Протогена («минула війна» та нинішня загроза з боку кочовиків). Відзначимо, що в цьому сенсі дуже привабливою видається гіпотеза П.Й. Каришковського та Ю.Г. Виноградова, згідно з якою мікселліни були залежним військово-землеробським населенням типу клерухів, катеків і перієків, спеціально організованим для охорони кордонів Ольвійського поліса (Карышковский, Клейман 1985, с. 74; Виноградов 1989, с. 183, прим. 18). 3

цим можна погодитися, хоча ступінь залежності їх від держави в різні часи поки що нез'ясований (Снитко 2011а, с. 28).

У середині 1980-х рр. за матеріалами поселення Панське 1 і його некрополя була висунута ідея про колонізацію ольвіополітами Північно-Західного Криму та навіть заснування там ними міст, поселень і фортів на межі V–IV ст. до н. е. (Калос Лімен, городища Караджинське та Чайка), що свідчить про можливе розширення територіальних володінь Ольвійської держави на південний схід (Щеглов 1985; Щеглов, Рогов 1985; Sseglov 1987; Рогов 2000). На підтвердження цієї гіпотези наводили подібні з ольвійськими елементи матеріальної культури, зокрема архітектурні прийоми житлобудування та фортифікації, поховальний обряд (Щеглов, Рогов 1985; Рогов 2011, с. 57–59) та окремі графіті (Виноградов 1990, табл. V, VI). Але вказані аргументи недостатні для прийняття цієї версії, оскільки вона не відповідала реальним потребам просторово-структурного розвитку Ольвійського поліса в розглядуваний час (Буйских 1997; 2006, с. 46; 2009, с. 231). Наявність у некрополі Панського підбійних могил, аналогічних ольвійським, може лише свідчити про деякі схожі риси поховального ритуалу іонійського населення, яке заселило ці території (Снитко 1988). Це саме стосується й Нижнього Подністер'я (Миколаївський некрополь: Мелюкова 1975, с. 124–130), куди за цією ж ознакою О.М. Щеглов і Є.Я. Рогов зробили спробу «перемістити» частину населення із Нижнього Побужжя близько середини IV ст. до н. е. (Щеглов, Рогов 1985, с. 88), що також сумнівно та лише свідчить про подібність поховальних традицій населення сусідніх мілетських колоній Північно-Західного Понту – Ольвії, Тіри та Ніконія (Снитко 1990).

Появу поселення Панське 1 та інших пам'яток у Північно-Західному Криму логічніше пов'язувати не з хвилею колоністів з Нижнього Побужжя, а з діяльністю інших іонійських центрів Північного Причорномор'я, в першу чергу Керкінігиди (Кутайсов 2001; 2004, с. 110–111; Зубарь 2005, с. 107; Буйских 2009, с. 231). Але цілком можлива присутність серед жителів цього поселення і вихідців з Ольвії, про що свідчать графіті. Це, в першу чергу, остракон з розповсюдженням переважно в Ольвії ім'ям Леократ і графіті – своєрідний ексерпт відомого Ольвійського декрету середини IV ст. до н. е. на честь афінян Ксантіппа сина Аристофонта з дему Ерхія та Філополіда сина Філополіда з дему Дейради (Виноградов 1990; НО, 5). Їм ольвіополіти

подарували політію, проксенію, ателію та право входу та виходу із гавані. В тексті графіті з Панського вказано лише ім'я ерхейця Ксантіппа (ім'я дейрадіота Філополіда відсутнє), а з привілеїв згадується тільки ателія (Виноградов 1990, с. 56). Цей документ, безперечно, свідчить про присутність ольвіополітів на поселенні Панське 1³. Але навіть ця знахідка не є достатнім аргументом для твердження про ольвійську колонізацію Північно-Західної Таврики⁴. Вказані епіграфічні документи можна пов'язати з присутністю на Панському окремих переселенців і політичних вигнанців з Ольвії різних часів – від повалення в місті тиранічного режиму до періоду гострої політичної боротьби під час македонської облоги (Виноградов, Карышковский 1983, с. 31), тобто спочатку прибічників тиранії⁵, а в подальшому і прихильників поміркованої демократії з олігархічним ухилом після вірогідної перемоги в останній чверті IV ст. до н. е. партій радикального напрямку (Виноградов 1989, с. 175–176). Можливо, що від часу усунення від влади в Ольвії тиранії поселення Панське 1, як одна з найближчих іноземних територій, стало ймовірним притул-

³ Це графіті виконане по пам'яті особою, яка, безперечно, була добре знайома з текстом декрету (НО, № 5) і, можливо, брала участь у його складанні та затвердженні та навіть, не виключено, займаючи в той час певну адміністративну або релігійну посаду в Ольвійському полісі. У подальшому вона, вірогідно, полишила межі держави в процесі політичної боротьби.

⁴ Крім того, графіті було складене вже в елліністичну добу.

⁵ На думку С.Ю. Саприкіна, сформованою й завдяки графіті з ім'ям Леократ – представника численного роду Єврисивідів–Леократидів, який, за гіпотезою Ю.Г. Виноградова, брав активну участь у боротьбі з тиранією (Виноградов 1989, с. 141–150), на Панському оселилися прибічники ольвійської демократії, де знайшли прихисток від переслідування влади тирана (Saprykin 1991, р. 238). Але цю версію не можна прийняти, оскільки поселення було засноване на межі V–IV ст. до н. е. (Щеглов 1985, с. 85), а, вірогідніше, в перші десятиріччя IV ст. до н. е., враховуючи весь комплекс археологічного матеріалу, зокрема й некрополя (Монахов, Рогов 1990), коли тиранічний режим в Ольвії був уже анульований. Стосовно Леократа з Панського, якщо він дійсно був представником цього поважного в Ольвії клану, то не виключено, що він міг не поділяти політичних поглядів своїх родичів з різних причин (як приклад, згадаймо соціально-політичні негаразди між олігархією та демосом у Греції під час Пелопоннеської війни, коли політичні узи між громадянами нерідко ставали міцнішими за родинні: Thuc. Hist., III, 82, 6) і під час повалення тиранії полишити Ольвію разом з тираном і його прибічниками. Адже в тексті на постаменті статуї на честь тираноборця згадується, що мужа-тирана не вбили (Виноградов 1989, с. 142), тож є всі підстави вважати, що його вислали за межі держави.

ком інсургентів — своєрідним «осиним гніздом» ольвійської політичної опозиції (Николаев, Снытко 2009, с. 189, прим. 3). Таке припущення підтверджується відомою античною практикою, коли вигнанці або втікачі — опозиціонери різного політичного «забарвлення» — оселялися ближче до кордонів держави в надії на громадянську реабілітацію, швидке повернення до рідного міста та відновлення свого політичного впливу, звідки вони «сіяли смуту» серед громадян і робили все можливе для створення ситуації штучного політичного та соціально-економічного стаєсу в полісі (Gehrke 1985, S. 224–229; Виноградов, Щеглов 1990, с. 342–350; Виноградов, Крапивина 1995, с. 74, прим. 25), а, крім того, «спекулюючи» на внутрішніх і зовнішніх труднощах держави, проводили, перебуваючи на чужині, дієву політику через епізодичні або систематичні публічні заяви, «яскраві» звершення, начебто вигідні для батьківщини, здобуваючи таким чином собі популярність серед громадян. Яскравим прикладом того є надання притулку Афінами групі дельфійських громадян — представникам профокідської партії на чолі з Астікратом, вигнаних із Дельф за рішенням Амфіктіонії (Pomtow 1906, S. 94–95). Вигнанцям, згідно декрету 363 р. до н. е., афіняни навіть надали політію, ателію, а десяти товаришам Астікрата — ісотелію (Syll.³, 175). Вигнанці, які не змирилися зі своїм становищем і продовжували активну політичну діяльність на чужині, повернулися до Дельф у 356 р. до н. е., коли фокідське військо під проводом стратега-автократора Філомела та його заступника Ономарха зайняло місто (Pomtow 1906; 1906а; Глускина 1983, с. 65–66; Фролов 1983, с. 132). Одразу після повернення деякі з них отримали значні посади, що свідчить про заздалегідь підготовлену в місті платформу для реставрації свого політичного впливу. Так, Аристоксен був архонтом у 356/5 рр., Гегесарх — наопеем 354–346 рр. до н. е. (Syll.², 140. 34, 38, 53, 63; Глускина 1983, с. 66, прим. 95)⁶.

Інший приклад — доля сицилійського лідера Гермократа. Перебуваючи з загоном сіракузьких кораблів біля малоазійських берегів, де воював на боці Спарти проти Афін, він отримав

повідомлення, що на батьківщині його засудили до вигнання. Дізнавшись про це, Гермократ зібрав військо найманців і повернувся до Сицилії, де, поповнивши лави громадянами зруйнованих карфагенянами міст, розпочав війну проти фінікійських колоній у західній частині острова. Цими діями він завоював великі симпатії серед своїх земляків — громадян Сіракуз (Фролов 1983, с. 139). І хоча подальша спроба повернення Гермократа до рідного міста 408/7 р. до н. е. була невдалою, його діяльність яскраво висвітлює звичну практику вигнанців щодо створення підґрунтя для своєї реабілітації шляхом проведення політики, яка відповідала нагальним потребам рідної держави та демоса в її близькому прикордонні, на територіях сусідніх полісів.

Нарешті й сама Ольвія іноді надавала притулок втікачам або вигнанцям, про що свідчить декрет на честь синопського екстирана Тімесілея та його брата Теопрота, вигнаних із Синопи близько 437 р. до н. е. внаслідок спільних дій синопських демократів і афінського флоту на чолі з Періклом і Ламахом (Plut. Per., 20; Виноградов 1981; 1989, с. 110–111). Отже, ольвіополіти в особі синопських вигнанців мали приклад, як безкровно позбутися власного тирана, його родини та прибічників (Виноградов 1981; 1995, с. 16; Снитко 2010, с. 137), які могли переселитися в інші держави, зокрема, в Північно-Західний Крим і на поселення Панське 1 (Николаев, Снытко 2009, с. 189, прим. 3).

Відтак, окремі знахідки на пам'ятках Північно-Західної Таврики, пов'язані з ольвіополітами, цілком зрозумілі, зважаючи на дещо складний і повністю ще нез'ясований процес формування та подальшого перетворення Ольвії на демократичний поліс класичного типу протягом VI–IV ст. до н. е. (Крыжицкий, Отрешко 1986; Русяева 1986; 1994; 1994а; Крыжицкий и др. 1989; 1999; Виноградов 1989; Крижицкий, Крапивина, Лейпунська 1994; Буйских А. 2005; Крапивина 2007; Буйских 2009). Обґрунтованим є зауваження А.С. Русяєвої про те, що «*суспільно-політична історія Ольвійської держави через брак писемних документів не може бути достатньо повно простежена не тільки з року в рік, але й для кожного півстоліття*» (Русяева 1994, с. 50). Але навіть з огляду на наявні лапідарні епіграфічні та наративні джерела, за влучним висловом Ю.Г. Виноградова, «*Ольвійский полис неправильно рассматривать как отсталый, медвежий угол античной цивилизации: не утрачивая присутствия ей своеобразия, Ольвия не отставала от времени, переживая те же процессы и разделяя те*

⁶ У 346 р. до н. е. вони знову були змушені покинути місто, але надалі, за епіграфічними документами, вони, їхні діти та онуки знову з'явилися на політичній арені та як посадові особи. Астікрат, вірогідно онук вигнанця 363 р., був булевтом 301 та 295 рр., Архелай — вигнанець 363 р. — відомий як булевт 330 р. З цієї ж групи вигнанців: Дамотім — булевт 343/2 рр., Менон — притан 332 р. до н. е. та надалі (Глускина 1983, с. 67, прим. 98).

же судьбы, которые пришлось испытать полисам Средиземноморья и Причерноморья» (Виноградов 1989, с. 5).

Отже, Ольвії як типовому давньогрецькому полісу був притаманний весь комплекс інструментів політичної боротьби, зокрема вигнання політичних опонентів, а також надання прихистку інсургентам – опозиціонерам з інших держав. Не останню роль тут відігравали й тісні політичні, торгівельно-економічні та культурні зв'язки між спорідненими іонійськими колоніальними полісами в Північному Причорномор'ї, які відображені і в наведених археологічних матеріалах з пам'яток Північно-Західного Криму.

Межі держави, які за традицією надавали під захист богів і героїв (Graham 1982, p. 145; Malkin 1994, p. 158 f., 169 f.; Polignac 1995, p. 21–25, 33–41), були священні для ольвіополітів і зберігалися протягом усієї історії цього поліса (Буйських 2009, с. 238). Прикордонні землі, починаючи від доби колонізації, були оточені священними ділянками (Русяєва 1975, с. 181 сл.; 2005, с. 149 сл.; Буйських 2009, с. 225–226). Більшість з них була присвячена Ахіллу (Буйських 2004а; 2009, с. 238; Вуjskyh 2005; 2007), якому навіть наприкінці існування поліса, в II ст. н. е., вищі ольвійські посадові особи – архонти та іноді стратеги (IOSPE, I², 138, 686?), агораноми (НО, 90) і жерці (ІРЕ, I², 134, 141, 142, 144; також Березань, знахідка 1989 р.) встановлювали стели з посвятою⁷, в яких йшлося про захист, недоторканність і силу держави (Карышковский 1993, с. 73 сл.; Buiskikh 2001, p. 331; Буйських 2009, с. 238). Слід нагадати про гіпотезу В.М. Отрешка, що знахідки посвят Ахіллу є одним з критеріїв для визначення меж Ольвійського поліса (Отрешко 1979). На нашу ж думку, встановленням таких стел ольвіополіти позначили лише сакральну зону нового святилища Ахілла на Березані після втрати патронату над Левке у II ст. н. е. внаслідок активної політики союзу Західно-Понтійських полісів на чолі з Томісом (Охотников, Островерхов 1993, с. 116; Снытко 2009, с. 184; 2009а). Про це свідчать і знахідки посвят Ахіллу тільки на західних кордонах держави, переважно в околицях Березані, за відсутності їх у інших частинах поліса. Та це міркування не перечить припущенню В.М. Отрешка, враховуючи те, що основна маса документально підтверджених

посвят знайдена в межах держави – на західних кордонах, вірогідно, найважливіших для ольвіополітів у політичному та економічному сенсі та вразливих з погляду безпеки. Священний захист їх ольвіополіти довірили саме Ахіллу, прерогативне ставлення до культу якого в цьому мікрорегіоні поліса відоме ще від початку колонізації (Лейпунська 1970; Русяєва 1971; 1975, с. 180–181; 1994а; 2005; Буйських 2007; Снытко 2009а).

Такі само сакральні охоронні функції, вірогідно, виконували й стели з посвятами архонтів, стратегів, агораномів і жерців Аполлону Простату, Зевсу Спасителю та Гермесу Агорею, знайдені за міськими межами в різних частинах держави. Крім того, розглядаючи, згідно версії В.М. Отрешка, місця знахідок посвят на честь Ахілла як можливі його святилища, напрошується за аналогією припущення, що так само можна розглядати й пункти, де знайдені посвяти Аполлону, Зевсу та Гермесу, хоча припустимо аналізувати окремі знахідки, надійно засвідчені для певної місцевості, як, приміром, стела на честь Аполлона Простата з с. Бехтери Голопристанського р-ну Херсонської обл. (Карышковский 1993, с. 77–78). Стратеги, які присвятили напис своєму духовному захиснику, встановили її в Гілеї на південно-східних кордонах поліса. Кінець напису відбитий, що ускладнює реконструкцію документа. Звичайно згадуються заслуги гіперета, будівельні роботи та свідчення про нагородження стратегів радою та народом (ІРЕ, I², 89, 98, 175; НО, 80, 81; Карышковский 1993, с. 78). Якщо виключити можливе зведення ольвіополітами форту поблизу місця знахідки, то вірогіднішим є припущення про вдалу заготовку лісу в Гілеї, призначеного для захисних споруд Ольвії, городищ і фортів хори, схоже, сформульовану в невіцілому тексті напису узагальнено як «будівництво». За вказані дії «для миру та процвітання» держави винесена характеристика Аполлону та відзначені заслуги стратегів (Снытко 2009, с. 185). Використання ольвіополітами дерева для фортифікації в римський час археологічно підтвержене (Крыжицкий и др. 1989, с. 160; Буйських 1991, с. 92). Більше того, від середини II ст. н. е., після руйнацій часів війни з тавроскіфами, відновлюються зруйновані городища хори, розпочинається перебудова та раціоналізація захисної системи поліса за притаманними римлянам принципами, що пов'язано з появою в Ольвії римських військових загонів (Крыжицкий и др. 1989, с. 155; Буйських 1991, с. 115; Крапивина 1993, с. 148–149). Ці захо-

⁷ Інформація наведена за реєстром ольвіополітів, згаданих у написах I–II ст., складеним П.Й. Каришковським (Карышковский 1993, с. 86–95).

ди вимагали значного об'єму будівельних матеріалів, зокрема й лісу. Не перечить цьому й твердження про використання ольвіополітами лісових масивів Гілеї в господарських потребах, неодноразово засвідчене багатьма джерелами. У будь-якому разі маємо справу з документом, продекларованим біля вівтаря храму Аполлона в Ольвії та лапідарно підтвердженим встановленням у Гілеї (Снытко 2009, с. 185). Також не виключено, що з давніх давен північні⁸, східні та південно-східні райони держави, а саме землі Гілеї зі священними гаями, були під особливим сакральним захистом Аполлона (враховуючи і його піклування про інші території держави), в той час як прерогативою Ахілла було опікування західними кордонами поліса, починаючи від заснування на його честь святилища на Бейкуші в VI ст. до н. е. (Русяєва 1971; Отрешко 1979; Крыжицкий и др. 1989, с. 88–89; Буйских 2001)⁹.

⁸ Опосередкованим свідченням можливості існування святилища Аполлона чи певного особливого місця поклоніння йому в класично-елліністичний період може бути знахідка графіті з посвятою на його честь «двадцятього числа місяця» на одному з найпівнічніших поселень ольвійської хори Сіверсів Маяк I (Снытко 1991), тобто на північних кордонах держави. Слід враховувати, що культ Аполлона був загальнодержавним і основним місцем його відправлення була саме Ольвія. Знахідка цього графіті за межами міста виняткова (Снытко 2009, с. 187), а можливе існування святилища Аполлона на поселенні Сіверсів Маяк збігається з гіпотезою С.Б. Буйських про функціонування від доби колонізації святилищ *extra-urban* в ольвійських прикордонних землях (Буйских 2004а). Додамо, що зв'язок Аполлона з північчю відомий і простежується навіть у назві філі *Voreis*, відомої в декотрих мілетських колоніях (Ehrhardt 1983, S. 98, 100 f.; Русяєва 1986, с. 59, прим. 151). У найдавнішому написі з Фери VIII ст. до н. е., зі святилища Аполлона Карнейського, також є посвята *Voreaios* (Русяєва 1986, с. 59, прим. 151).

⁹ В класично-елліністичний період святилище на Бейкуші, можливо, дещо втратило свій вплив, що, вірогідно, було пов'язано з піклуванням ольвіополітів про основне загальногрецьке святилище Ахілла на Понті, влаштоване на Левке. Не виключено, що через це й частина мешканців Бейкуша, серед яких були жерці, храмова прислуга та фіасити, тоді перемістилася на о-в Зміїний. Хоча треба відзначити, що в пізніші часи святилища Ахілла були в різних пунктах поліса, зокрема й у районі Бейкуша (Карышковский 1962, с. 145, табл. 1; Отрешко 1977; 1979, с. 80 сл.; Крыжицкий и др. 1989, с. 89).

Таким чином, сучасні дослідження переважно свідчать, що географічно офіційні територіальні володіння Ольвійського поліса, найвірогідніше, були обмежені зі сходу лівим берегом Бузького лиману, з півдня – Дніпро-Бузького, включаючи Кінбурнський півострів і Тендру (Ахіллесів дром), а з заходу – правим берегом Березанського. На півночі вони сягали широти сучасного м. Миколаїв. Найпівнічнішими були поселення на правому березі Бузького лиману Варварівка 1 і розміщене на північному боці Миколаївського півострова поселення Миколаїв 6 (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 64, № 107), біля якого відкритий античний некрополь (Снытко 2009б, с. 26).

Ці межі сформувалися поступово в архаїчний і класичний періоди в процесі колонізації Нижнього Побужжя (Крыжицкий и др. 1989, с. 8–9; Буйских 2009, с. 230–231, 238; 2011). За характером і хронологією основні етапи освоєння території поліса розподіляються наступним чином:

1. Іонійський, або мілетський, VI ст. до н. е.;

2. Іонійсько-ольвійський, зовнішній і внутрішній, кінець VI – перша чверть V ст. до н. е. (Отрешко 1990, с. 15; Буйских 2009, с. 228; 2011).

3. Ольвійський, переважно внутрішній з можливою участю іонійських епоїв, кінець V – перша третина IV ст. до н. е. (Крыжицкий и др. 1989, с. 100; Буйских 2009, с. 231; Снытко 2009, с. 186).

В елліністичний час хора набула найбільших розмірів, але не за рахунок розширення або колонізації віддалених земель, а завдяки інтенсивнішому освоєнню власної території (Буйских 2009, с. 238).

Все це надає достатніх підстав вважати саме Нижнє Побужжя в указаних межах постійною територією Ольвійської хори та загалом поліса (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 121). Концентрація пам'яток у тих само географічних межах указує на незмінність кордонів Ольвійського поліса впродовж майже тисячолітньої його історії. Це також наводить на думку, що ідея просторового розвитку держави у визначених межах була закладена від самого початку її утворення (Буйских 2009, с. 238).

Абикулова М.И., Пиворович В.Б. Неопубликованные находки ольвийских монет на поселениях Нижнего Днепра (по материалам Херсонского музея) // Нумизматика античного Причерноморья. – К., 1982. – С. 30–32.

Былькова В.П. Поселения на Нижнем Днепре в аспекте скифо-эллинистических отношений // Археологические вести. – СПб., 2000. – 7. – С. 125–139.

Брашинский И.Б. Рец: Wasowicz A. Olbia Pontique et son territoire. – Paris, 1975 // СА. – 1977. – № 3. – С. 300–308.

- Буйских А.В.* Некоторые полемические заметки по поводу становления и развития Борисфена и Ольвии в VI–V вв. до н. э. // ВДИ. – 2005. – № 2. – С. 146–164.
- Буйских С.Б.* Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры (VI–II вв. до н. э.) // Ольвия и ее округа. – К., 1986. – С. 17–28.
- Буйских С.Б.* Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). – К., 1991.
- Буйских С.Б.* К проблеме территориальных владений Ольвийского полиса в IV в. до н. э. // Херсонес в античном мире. – Севастополь, 1997. – С. 16–19.
- Буйских С.Б.* Ольвия и варвары в VI–V вв. до н. э. // ССПК. – 2004. – 11. – С. 46–50.
- Буйских С.Б.* Святылища *extra-urban* эпохи грецької колонізації Нижнього Побужжя // Археологія. – 2004а. – № 3. – С. 3–14.
- Буйских С.Б.* Серая керамика как этнопоказатель греческого населения Нижнего Побужья в VI–I вв. до н. э. // БИ. – 2006. – 11. – С. 29–57.
- Буйских С.Б.* Греческие святылища Нижнего Побужья как сакрально-территориальный символ колонизации региона // БЧ. – 2007. – 8. – С. 42–45.
- Буйских С.Б.* Хора Ольвійського поліса (до історії наукової розробки проблеми) // Археологія. – 2007а. – № 1. – С. 66–77.
- Буйских С.Б.* Греческая колониальная хора в Нижнем Побужье // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2008. – С. 35.
- Буйских С.Б.* Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму // ССПК. – 2009. – XV. – С. 225–247.
- Буйских С.Б.* До проблеми заснування та становлення Ольвійського поліса // ДП. – 2011. – IX. – С. 58–59.
- Буйских С.Б., Былкова В.П.* К проблеме этнокультурной атрибуции нижнеднепровских памятников V–III вв. до н. э. // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1991. – Ч. 2. – С. 32–34.
- Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Основные этапы развития сельской округи Ольвии доримского времени // Ольвийские древности. – К., 2009. – С. 136–144.
- Бураков А.В.* Козырьское городище рубежа и первых столетий нашей эры. – К., 1976.
- Виноградов Ю.Г.* Синопа и Ольвия в V в. до н. э. // ВДИ. – 1981. – № 2. – С. 65–90.
- Виноградов Ю.Г.* Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. – 1984. – № 1. – С. 51–80.
- Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. (историко-эпиграфическое исследование). – М., 1989.
- Виноградов Ю.Г.* Ольвиополиты в Северо-Западной Таврике // ДП. – Одесса, 1990. – С. 51–64.
- Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О.* Каллиник, сын Евксена. Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н. э. // ВДИ. – 1983. – № 1. – С. 21–39.
- Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В.* Ольвия и Боспор в раннем IV в. до н. э. // Античные полисы и местное население Причерноморья. – Севастополь, 1995. – С. 69–78.
- Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н.* Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, история, культура. – М., 1990. – С. 310–371.
- Гаврилюк Н.А.* Степная Скифия VI–V вв. до н. э. (эколого-экономический аспект). Автореферат дисс. ... докт. истор. наук. – СПб., 2000.
- Гаврилюк Н.А., Абикулова М.И.* Позднескифские памятники Нижнего Поднепровья (новые материалы). – К., 1991. – Ч. 2 (Препринт).
- Глускина Л.М.* Дельфийский полис в IV в. до н. э. // Античная Греция. – М., 1983. – Т. 2. – С. 43–72.
- Диамант Э.И.* Поселения античного времени на территории г. Одессы // АО 1973. – М., 1974. – С. 270–271.
- Диамант Э.И.* Монетные находки Кошарского поселения (К вопросу о западной границе Ольвийского полиса) // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – К., 1978. – С. 241–249.
- Зубарь В.М.* Херсонес и Западная Таврика в последней четверти VI – середине IV вв. до н. э. // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. – К., 2005. – С. 59–120.
- Зуц В.Л.* Територія Ольвійської держави догетського часу // Археологія. – 1969. – 22. – С. 80–89.
- Карышковский П.О.* Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды: новое посвящение Ахиллу Понтарху // ВДИ. – 1962. – № 3 – С. 141–154.
- Карышковский П.О.* Новые ольвийские посвящения первых веков нашей эры // ВДИ. – 1993. – № 1. – С. 73–96.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б.* Древний город Тира. – К., 1985.
- Козуб Ю.И.* Некрополь Ольвії V–IV ст. до н. е. – К., 1974.
- Крапивина В.В.* Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н. э. – К., 1993.

- Кривина В.В.* Ольвия и ее роль в эллинизации Побужья и Поднепровья // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. – Запорожье, 2007. – С. 5–17.
- Крыжицкий С.Д.* Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. – К., 1982.
- Крыжицкий С.Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья. – К., 1993.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. – К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). – К., 1990.
- Крыжицкий С.Д., Бураков А.В., Буйских С.Б., Отрешко В.М., Рубан В.В.* К истории ольвийской сельской округи // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. – К., 1980. – С. 3–18.
- Крыжицкий С.Д., Кривина В.В., Лейпунська Н.О.* Головні етапи історичного розвитку Ольвії // Археологія. – 1994. – № 2. – С. 18–44.
- Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А.* Ольвия (раскопки, история, культура). – Николаев, 1997.
- Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М.* К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. – К., 1986. – С. 3–17.
- Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Кривина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А.* Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999.
- Крыжицкий С.Д., Щеглов О.М.* Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія. – 1991. – № 1. – С. 46–56.
- Кутайсов В.А.* Ольвия и Северо-Западный Крым // Ольвия та античний світ. – К., 2001. – С. 77–80.
- Кутайсов В.А.* Керкинитиды в античную эпоху. – К., 2004.
- Ланін В.В.* Хора Ольвії // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 2. – С. 145–149.
- Лейпунська Н.О.* Про культ Ахілла в Північному Причорномор'ї // Археологія. – 1970. – 23. – С. 60–73.
- Марченко К.К.* Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. – 1980. – № 1. – С. 131–143.
- Мелюкова А.И.* Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. – М., 1975.
- Монахов С.Ю., Рогов Е.Я.* Керамические комплексы некрополя Панское I // АМА. – Саратов, 1990. – 8. – С. 122–151.
- Николаев Н.И., Снытко И.А.* Некоторые вопросы социально-политической истории Ольвии второй половины V – первой половины IV в. до н. э. // Ольвийские древности. – К., 2009. – С. 186–192.
- Отрешко В.М.* Граффити, найденные на поселении Большая Черноморка-II в 1973 г. // Некоторые вопросы археологии Украины. – К., 1977. – С. 40–44.
- Отрешко В.М.* Посвящения Ахиллу Понтарху как один из критериев определения границ Ольвийского государства // Памятники древних культур Северного Причерноморья. – К., 1979. – С. 80–87.
- Отрешко В.М.* Каллипиды, алазоны и поселения Нижнего Побужья // СА. – 1981. – № 1. – С. 27–41.
- Отрешко В.М.* З історії Ольвійського поліса в IV – I ст. до н.е. // Археологія. – 1982. – 41. – С. 34–46.
- Отрешко В.М.* Ольвийская хора VI–V вв. до н. э. Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – К., 1990.
- Отрешко В.М., Буйских С.Б.* Окружение Ольвийского полиса // Ольвийские древности. – К., 2009. – С. 65.
- Охотников С.Б., Острроверхов А.С.* Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). – К., 1993.
- Папанова В.А.* Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской. – К., 2006.
- Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. – К., 1974.
- Редина Е.Ф., Папуци-Владыка Э., Бодзек Я., Маховски В.* Археологический комплекс античного времени у села Кошары – итоги исследования // ПОНТИКА – 2006. – Kraków, 2008. – С. 142–160.
- Рогов Е.Я.* Ольвиополиты в Северо-Западном Крыму // ΣΥΣΣΙΤΙΑ. – СПб., 2000. – С. 269–274.
- Рогов Е.Я.* Некрополь Панское I в Северо-Западном Крыму // МАИЭТ. – Симферополь, 2011 (Supplementum. – 101).
- Рубан В.В.* Исследования античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973–1974 гг. // НОСА. – К., 1975. – Ч. 2. – С. 87–89.
- Рубан В.В.* Из истории приольвийских поселений правобережья Бугского лимана IV–III вв. до н. э. // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – К., 1978. – С. 65–83.
- Рубан В.В.* Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV–III вв. до н. э. // ВДИ. – 1985. – № 1. – С. 26–46.
- Рубан В.В., Урсалов В.Н.* История денежного обращения на территории Борисфениды и Ольвии догетского времени // ВДИ. – 1986. – № 4. – С. 31–53.
- Русяева Г.С.* Культурні предмети з поселення Бейкуш поблизу острова Березань // Археологія. – 1971. – 2. – С. 22–29.
- Русяева А.С.* Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // Скифский мир. – К., 1975. – С. 174–185.

- Русяева А.С. Милет – Дидимы – Борисфен – Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. – 1986. – № 2. – С. 25–64.
- Русяева Г.С. Ольвийська демократія // Археологія. – 1994. – № 2. – С. 44–69.
- Русяева А.С. Основные черты и особенности культурно-исторического развития Нижнего Побужья в период колонизации // ВДИ. – 1994а. – № 4. – С. 99–106.
- Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005.
- Русяева А.С., Скржинская М.В. Ольвийский полис и каллипиды // ВДИ. – 1979. – № 4. – С. 25–37.
- Славин Л.М. Некоторые итоги изучения Ольвийской хоры // Художественная культура и археология античного мира. – М., 1976. – С. 180–186.
- Снытко И.А. Погребальные сооружения античных некрополей Нижнего Побужья и Северо-Западного Крыма IV в. до н. э. // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. – Севастополь, 1988. – С. 103–104.
- Снытко И.А. Подбойные могилы античных некрополей Нижнего Побужья и Нижнего Поднестровья IV–III вв. до н. э. // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. – Белгород-Днестровский, 1990. – Ч. 2. – С. 91–93.
- Снытко И.А. Посвятительное граффито с поселения античного времени Сиверсов Маяк на Бугском лимане // ВДИ. – 1991. – № 4. – С. 66–70.
- Снытко И.А. Культ Аполлона на древнегреческих поселениях Нижнего Побужья и некоторые аспекты культурно-исторического развития региона в античную эпоху // ССПК. – 2009. – XV. – С. 183–188.
- Снытко И.А. О культе Ахилла в Нижнем Побужье в античную эпоху // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира. – СПб., 2009а. – С. 365–371.
- Снитко І.О. Поховальний обряд населення хори Ольвії IV–III ст. до н. е. // Археологія. – 2009б. – № 3. – С. 25–34.
- Снитко І.О. Рец.: Николаев Н.И. Политическая и культовая элита Ольвии IV–I вв. до н. э. – Николаев: Шамрай, 2008. – 262 с. // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 134–140.
- Снытко И.А. Миксэллины и ойкеты ольвийского декрета в честь Протогена (к вопросу об историко-культурной и территориальной идентификации) // ДП. – 2011. – IX. – С. 461–468.
- Снитко І.О. Мікселіни ольвійського декрету на честь Протогена (історико-археологічний аспект) // Археологія. – 2011а. – № 3. – С. 22–30.
- Снитко І.О. Підкурганні поховання некрополів хори Ольвії VI–V ст. до н. е. // Археологія. – 2011б. – № 1. – С. 11–22.
- Снытко И.А. Проблемы реколонизации хоры Ольвии рубежа V–IV вв. до н. э. // Боспорский феномен. Население, языки, контакты. – СПб., 2011в. – С. 464–471.
- Фролов Э.Д. Младшая тирания // Античная Греция. – М., 1983. – Т. 2. – С. 121–156.
- Шишкин К.В. Аэрометод как источник для исторической топографии Ольвии и ее окрестностей // СА. – 1982. – № 3. – С. 235–242.
- Щеглов А.Н. Ольвия и Херсонес: новые материалы и аспекты проблемы // Проблемы исследования Ольвии. – Парутино, 1985. – С. 84–86.
- Щеглов А.Н., Рогов Е.Я. Погребения в подбойных могилах в Нижнем Побужье, в Нижнем Поднестровье и в Северо-Западном Крыму // Там же. – С. 86–88.
- Bodzek J. Koshary (Ukraine) – Coin finds in 2004–2005 // PONTIKA – 2006. – Kraków. – P. 13–23.
- Bujskich S. Das Achilleus-Heiligtum in der Chora von Olbia Pontica aus archaischer Zeit // Problemi della chora coloniale dall'Occidente al Mar Nero. – Taranto, 2001. – P. 317–332.
- Bujskich S.B. Les sanctuaires extra-urbains à l'époque de la colonisation grecque dans le Bug méridionale // Pont-Euxin et Polis. – Besançon, 2005. – P. 181–202.
- Bujskich S. Der Achilleus-Kult und die griechische Kolonisation des Unteren Bug-Gebiets // Une koine Pontique. – Bordeaux, 2007. – S. 201–212.
- Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien. – Frankfurt am Main; Berlin; New York, 1983.
- Gehrke H.-J. Stasis. Untersuchungen zu den inneren Kriegen in den griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. – München, 1985.
- Graham A.J. The colonial Expansion of Greece // САН. – III. – Pt. 3. – Cambridge, 1982. – P. 83–162.
- Kaczanowski K., Kosydarski A., Niedzwiecka E. Results of 1998–2004 anthropological studies at an ancient burial site at Koshary (the Ukraine) // PONTIKA – 2006. – Kraków, 2008. – P. 53–61.
- Kowal A. Grey ware from the Koshary siti // PONTIKA – 2006. – Kraków, 2008. – P. 75–94.
- Malkin I. Myth and Territory in the Spartan Mediterranean. – Cambridge, 1994.
- Polignac de F. Cults, Territory and the Origins of the Greek City-State. – Chicago, 1995.

- Pomtow H.* Eine delphischen $\sigma\tau\alpha\sigma\iota\varsigma$ im Jahre 363 v. Chr. // *Klio*. — 1906. — S. 89–126.
- Pomtow H.* Neues zum delphischen $\sigma\tau\alpha\sigma\iota\varsigma$ vom Jahre 363 v. Chr. // *Klio*. — 1906a. — S. 400–420.
- Saprykin S.* Chersonesos Taurike: New Evidence on Greek Citi-state in the Western Crimea // *Proceeding of the First International Congress on the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times*. — Amsterdam, 1991. — I. — P. 238.
- Scegllov A.N.* Un' établissement rural en Crimée: Panskoje-I (Fouilles de 1969–1985) // *DHA*. — 1987. — 13. — P. 244–247.
- Wasowicz A.* Olbia Pontique et son territoire. — Paris, 1975.

Надійшла 17.03.2012

И.А. Снытко

ЕЩЕ РАЗ О ГРАНИЦАХ ОЛЬВИЙСКОГО ПОЛИСА

Основной комплекс критериев, согласно которому определяют границы Ольвийского полиса, включает: сходство материальной культуры памятников, расположенных на значительной территории Причерноморья от Нижнего Поднепровья на востоке до Одесского залива на западе, особенности объемно-планировочного решения жилищ, их конструкции и приемов строительной техники, распространенных на окружающей Ольвию территории, анализ погребального обряда и определение его особенностей в отдельных микрорегионах, близость и совпадение развития этих памятников в пределах хронологических этапов, ареал использования ольвийской монеты и находок ольвийских эпиграфических документов за городскими пределами, пространственные факторы — близость/удаленность памятников относительно Ольвии, культурно-территориальные лакуны между поселениями отдельных микрорегионов, рассмотрение традиционных колониальных древнегреческих территориальных принципов организации полиса относительно региона Нижнего Побужья, максимально необходимый аграрный кадастр, который могло освоить Ольвийское государство. Согласно этим критериям, учитывая наличие всех необходимых компонентов, территория Ольвийского полиса определяется как «полуостров», образованный Бугским, Днепровским и Березанским лиманами, а также включала их противоположные побережья, в частности Кинбурнский полуостров и Тендру, что признается большинством исследователей.

Однако недавно, базируясь на отдельных из приведенных компонентах (погребальный обряд, нумизматические находки и отдельные эпиграфические памятники), сделана попытка расширить границы Ольвийского государства и включить в него на определенных хронологических этапах Северо-Западный Крым и античные поселения в районе Одессы. Что касается Северо-Западного Крыма (поселение Панское 1, городища Караджинское и Чайка), то их появление логичнее связывать с поселенческой деятельностью других ионийских центров Северного Причерноморья, прежде всего Керкинитиды. Наличие же на Панском 1 эпиграфических документов (граффити), связанных с ольвиополитами, автор объясняет возможным присутствием на этом поселении изгнанников-оппозиционеров из Ольвии времен политической борьбы в государстве — от свержения тирании до победы партий радикальной демократической ориентации в послезопирионовский период.

Появление древнегреческих поселений в районе между Тилигульским лиманом и Одесским заливом на рубеже V–IV вв. до н. э., очевидно, следует связывать с новой волной ионийских эпойков в Северное Причерноморье, которым по различным причинам не хватило места в исторически сложившихся пределах полиса. Наличие на этих поселениях ольвийских монет и сходство с материальной и духовной культурой Ольвии свидетельствуют о том, что они, безусловно, входили в орбиту политических, экономических и культурных интересов Ольвийского государства и являлись частью его внутреннего рынка. Не исключено, что эти земли находились под административным и сакральным протекторатом Ольвии. Возможно, в этот период жители рассматриваемого региона и получили в среде коренных ольвиополитов обобщенное название «миксэллины», т. е. выходцы из разных городов Ионии, сохранившееся до времени издания ольвийского декрета в честь Протогена, где они и упомянуты.

I.O. Snytko

ONCE MORE ON THE BORDERS OF OLBIAN POLIS

The main set of criteria which is used for Olbian polis borders determination includes the following: likeness of the material culture at the sites situated on the large area of the north coast of the Black Sea from the Dnipro River lower region at the east to Gulf of Odesa on the west; peculiarities of dwellings' space and planning, their construction and modes of building technique common on the territory around Olbia; burial customs analysis and determination of their peculiarities in separate locations; closeness and coincidence in these sites development within the chronological stages; area of usage of Olbian coins and finds of Olbian epigraphic documents outside the city; space factors: sites' closeness/remoteness to Olbia, cultural and territorial gaps between the settlements of separate locations, consideration of traditional Ancient Greek colonization principles of polis arranging relative to the Buh River lower region, maximum required agrarian cadastre that the Olbian state could develop. According to these criteria and taking into consideration the presence of all the necessary components, the territory of Olbian polis is determined as «peninsula» created by Buh, Dnipro and Berезan limans, also including their opposite banks, namely Kinburn peninsula and Tendra, which is acknowledged by most of the scholars.

However, basing on some of the listed components (burial customs, numismatic finds, and some epigraphic monuments), an attempt was made recently to widen the borders of Olbian state and add to it the North-Western Crimea and Ancient Greek settlements near Odesa at certain chronological stages. Concerning the North-Western Crimea (Panske 1 settlement, Karadzhynske and Chaika hill-forts), it is more logical to connect their rise to the settling activity of other Ionian centres of the north coast of the Black Sea, first of all to Kerkinitis. Finds of epigraphic documents (graffiti) related with Olbians at Panske 1 the author explains by the possible presence of exiled malconents from Olbia at this settlement during the periods of political struggle in the state: from the tyranny overthrow to the win of parties with radical democratic orientation in the post-Zopyrion period.

Raise of Ancient Greek settlements in the area between Tyligul Estuary and Gulf of Odesa in the turn of the 5th and the 4th c. BC probably should be related with the new wave of Ionian epoiikiai at the north coast of the Black Sea for whom there was not enough place within historically set polis borders due to various reasons. Finds of Olbian coins at these settlements and similarity to material and spiritual culture of Olbia evidence that the settlements unconditionally belonged to the sphere of political, economic, and cultural interests of Olbian state and formed a part of its inner market. It is not excluded that these lands were under Olbian administrative and sacral protectorate. Perhaps it was this period when the considered region habitants obtained generalizing name «Mix-hellenes», i.e. expatriates from various Ionian cities, used within the milieu of native Olbians until the time of Olbian Decree in honour of Protogenes where the Mix-hellenes are mentioned.

А.М. Голубєв, І.В. Голубєва

ОДНОЛЕЗОВА ЗБРОЯ З ДОВГИМ КЛИНКОМ КОЧОВИКІВ VII—VIII ст.

Розглядається конструкція, походження та еволюція шаблі кочовиків VII—VIII ст. і статусне значення ефеса.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовічні кочовики, шабля, обойма, типологія, хронологія, походження, рангова семантика ефеса.

Механізми та причини заміни європейськими кочовиками дволезової клинкової зброї на односторонню, а згодом — шаблю, досі нез'ясовані. Тому заважає відсутність єдиних підходів до виміру та класифікації палахів і шабел за раннього етапу їх побутування, що ускладнює зіставлення подібних зразків зброї з різних регіонів і гальмує з'ясування шляхів розповсюдження інновацій в озброєнні номадів. Спробуємо простежити витоки та еволюцію шаблі, звернувшись до виробів VII—VIII ст. Таке хронологічне обмеження спричинене тим, що найціннішу інформацію дають зразки саме цього періоду.

Серед спеціальних досліджень із вказаної теми відзначимо роботу М.Я. Мерперта, що переважно базується на матеріалі салтовомаяцької та сарматської культур, а також М.В. Гореліка, який опирався на широке коло джерел з території від Китаю до Угорщини. Ці

дослідники висунули дві основні та найбільш аргументовані версії щодо виникнення шаблі. М.Я. Мерперт вбачав її витоки в еволюції пізньосарматського меча (Мерперт 1955, с. 160), натомість М.В. Горелік вважає, що легкі односторонні клинки імперії Хань перетворилися на шаблю в руках аварських воїнів, що прийшли до Європи (Горелік 1995, с. 392—393). Як бачимо, концепції різнобічно демонструють переростання однієї зброї в іншу, але не розкривають механізм такої трансформації.

Як вказувалося, розв'язанню проблеми заважає відсутність сталої термінології, а також єдиної системи вимірів, що виливається в різну інтерпретацію однакових клинків окремими дослідниками. При визначенні клинка як шаблі одні автори брали до уваги виключно характеристики штаби (Корзухіна 1950, с. 80, 82; Плетнева 1967, с. 158; Комар 1999, с. 129), інші переважно робили наголос на способі нанесення удару, його наслідках і характеристиках штаби (Мерперт 1955, с. 152—154; Кирпични-

© А.М. ГОЛУБЄВ, І.В. ГОЛУБЄВА, 2012